

Μαριανός Δ. Καράσης

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΠΕΡΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ, ΙΔΙΩΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

1. Εισαγωγή – Μέθοδος

Η δικαιοσύνη είναι κεντρική έννοια της πρακτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλους και αναλύεται στα δύο μέρη αυτής: στα Ηθικά, που μας παραδόθηκαν σε τρεις μορφές (Ηθικά Μεγάλα, Ηθικά Ευδήμεια και ιδίως Ηθικά Νικομάχεια) και στα Πολιτικά. Αλλά η έννοια της δικαιοσύνης δεν αναπτύσσεται διεξοδικά και συστηματικά και επί πλέον είναι πολυσήμαντη και πολυδιάστατη («*ἔοικε πολλαχῶς λέγεσθαι*», *Ἠθ. Νικ.* 1129a 26). Κλειδί για την κατανόηση είναι η μεθοδολογική αφετηρία, από την οποία ο Αριστοτέλης εκκινεί. Αυτή δεν είναι άλλη από εκείνη που χρησιμοποιεί σε ολόκληρη την πρακτική φιλοσοφία του.

Η μέθοδος αυτή είναι προϊόν εξελίξεως των μεθοδολογικών του αντιλήψεων σε αναφορά με τη βασική θέση του Πλάτωνος, ότι η ηθική είναι, κατά το πρότυπο των μαθηματικών, επιστήμη ακριβής, η οποία «*τὸ σαφὲς καὶ τ' ἀκριβὲς καὶ τὸ ἀληθέστατον ἐπισκοπεῖ*». Ο Αριστοτέλης αρνείται τη θέση αυτή, αλλά μόλις κατά την τρίτη και τελευταία –την καλούμενη «ώριμη»– περίοδο της φιλοσοφικής του δράσεως, κατά την οποία απομακρύνεται και χειραφετείται πλήρως από τον κύκλο ιδεών του μεγάλου Δασκάλου του. Κατά την περίοδο αυτή προχωρεί στην οικοδόμηση του δικού του συστήματος πρακτικής φιλοσοφίας. Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος που διαχώρισε τότε τον πρακτικό από τον θεωρητικό λόγο, την πράξη από τη θεωρία, που στον Πλάτωνα ήταν αδιαχώριστα (ο Πλάτων ταύτιζε τη θεωρία με την πράξη και με τη διδασκαλία του επιδίωξε να συμβιβάσει τη νοητή ιδέα με τη ζωή της πολιτείας, αναγορεύοντας την ιδέα του Αγαθού σε ύπατο σκοπό της πολιτείας). Ο Αριστοτέλης διακρίνει τον πρακτικό λόγο από τον θεωρητικό και, άρα, τις πρακτικές επιστήμες από τις θεωρητικές. Στις πρακτικές εντάσσει την Ηθική και την Πολιτική, στις θεωρητικές τα Μαθηματικά, τη Φυσική, τη

Μεταφυσική. Οι θεωρητικές αναζητούν την αλήθεια, που αναφέρεται στο *ον·* σε αντικείμενα που δεν μπορούν να είναι διαφορετικά από ό,τι είναι (αΐδια, αιώνια και *ἀεὶ ὡσαύτως ἔχοντα·* με καθολικό κύρος και αναγκαιότητα). Οι πρακτικές επιστήμες ασχολούνται με τα «πρακτὰ» (*Ἡθ. Νικ.*, 1139b 3), τα δυνάμενα ή δέοντα να γίνουν, δηλαδή με αντικείμενα ρευστά, γιατί είναι συναρτημένα με την ανθρώπινη ελευθερία και υπόκεινται στη δυνατότητα μεταβολής (οι αρχές τους «*ἐνδέχονται ἄλλως ἔχειν*» (*Ἡθ. Νικ.*, 1 139a 7-8)). Η φύση των επιστημών είναι διαφορετική· οι θεωρητικές επιστήμες είναι οντολογικές (απαντούν στο ερώτημα, τι δύναμαι να γνωρίζω), οι πρακτικές επιστήμες είναι αξιολογικές και δεοντολογικές (απαντούν στο ερώτημα, τι οφείλω να πράξω). Η διαφορετική φύση των αντικειμένων επιβάλλει και διαφορετικό «τρόπον ζητήσεως». Για τις θεωρητικές (ακριβείς) επιστήμες προσήκουσα μέθοδος είναι η αποδεικτική· για τις πρακτικές είναι η διαλεκτική. Ο Αριστοτέλης αντιδιαστέλλει τις δύο μεθόδους· με την αποδεικτική ασχολείται στα «Αναλυτικά», με τη διαλεκτική στα «Τοπικά». Διαλεκτική, κατά τον Αριστοτέλη (διαφορετική είναι η έννοια της διαλεκτικής στον Πλάτωνα) είναι η μέθοδος με την οποία μέσω δύο συλλογισμών (του διαλεκτικού, *Τοπικά* A 1, 100a 29-b 21, και του επαγωγικού, *Τοπικά* 12, 105a, που σχηματίζεται με βάση τα «*ἐνδοξα*») ανευρίσκονται πρακτικές αρχές όχι απόλυτου αλλά σχετικού κύρους, πάντως πειστικές, διότι βασίζονται στην εμπειρία. Έτσι, ο Αριστοτέλης απομακρύνει τα ηθικά και τα πολιτικά από τη μέθοδο των ακριβών επιστημών και τα οδηγεί στην περιοχή της διαλεκτικής. Εγκαταλείπεται η ζήτηση των ακριβών ὀρων και ζητείται η εύρεση όχι του απόλυτου κανόνα (που είναι νοητή ιδέα) αλλά κανόνων αντικειμενικής ισχύος, που συνάγονται από την εμπειρία και κατευθύνονται από τον «*ὀρθὸν λόγον*». Κάθε φορά που μιλούμε για πράξεις και για συμπεριφορές, ο λόγος μας δεν μπορεί παρά να είναι γενικός και όχι ακριβής έως τη λεπτομέρεια («*πᾶς ὁ περὶ πρακτῶν λόγος τύπῳ καὶ οὐκ ἀκριβῶς ὀφείλει λέγεσθαι*», *Ἡθ. Νικ.*, 1104a 1-2).

Παραλλήλως ισχύει και εδώ –όπως σε ολόκληρη την πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους– η τελολογική μέθοδος, η οποία ερμηνεύει την ανθρώπινη πράξη με την κατηγορία του μέσου και του σκοπού.

2. Η Δικαιοσύνη υπό ευρεία έννοια

Έτσι εξηγείται ότι πουθενά ο Αριστοτέλης δεν μας δίνει έναν ορισμό της δικαιοσύνης με την αυστηρή έννοια. Στο Ε΄ βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων, που είναι ολόκληρο αφιερωμένο στη δικαιοσύνη και στο οποίο ερευνά τα κύρια ζητήματα, ξεκινά τη συζήτηση περί δικαιοσύνης με κοινώς παραδεκτές απόψεις

(«ἐνδοξα»), τις οποίες επεξεργάζεται εν συνεχεία φιλοσοφικά. Ξεκινά από την παραδεδομένη πλατωνική διδασκαλία ότι η δικαιοσύνη είναι «ἕξις», δηλαδή μόνιμη διάθεση της ψυχής που κάνει τους ανθρώπους να έχουν την τάση και την ικανότητα να πράττουν ό,τι είναι δίκαιο· να πράττουν το δίκαιο και να θέλουν το δίκαιο· και αδικία είναι η «ἕξις» που κάνει τους ανθρώπους να πράττουν το άδικο και να θέλουν το άδικο (Ηθ. Νικ., 1129a 6-9). Ακολουθούν και άλλες τρέχουσες κατά την εποχή εκείνη γλωσσικές χρήσεις συνώνυμων εννοιών, όπως άδικος - δίκαιος, παράνομος - νόμιμος (Ηθ. Νικ., 1129a 32 κ.ε.· η αντιδιαστολή αντίθετων εννοιών στηρίζεται στην άποψη του Αριστοτέλους ότι μια έννοια διαγιγνώσκεται καλύτερα από την αντίθετό της), ώσπου το βλέμμα μας πέφτει στην εξής περιώνυμη φράση: «αὕτη μὲν οὖν δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τελεία, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς ἀλλὰ πρὸς ἕτερον» (Ηθ. Νικ., 1129b 25-27· αυτή λοιπόν η δικαιοσύνη είναι βέβαια τέλεια αρετή, όμως όχι αυτή καθ' εαυτή, δηλαδή σε σχέση με εκείνον που την ασκεί, αλλά σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους).

Θα σταθούμε στη φράση αυτή, γιατί θεωρείται ότι περιέχει την –κατά τον Αριστοτέλη– ευρεία έννοια της δικαιοσύνης. Η φράση αυτή είναι διατυπωμένη όχι με τη λογική μορφή του ορισμού, αλλά –σύμφωνα με την αριστοτελική μέθοδο– με τη διαλεκτική μορφή του *τύπου*. (Θυμίζει τη λεγόμενη «θεωρία των τύπων» της σύγχρονης μεθοδολογίας του δικαίου). «Αὕτη μὲν οὖν δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τελεία, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς ἀλλὰ πρὸς ἕτερον» (Ηθ. Νικ., 1129b 25-27). Από τη διατύπωση αυτή συνάγονται τα εξής τρία τυπικά χαρακτηριστικά της έννοιας: Η δικαιοσύνη είναι α) αρετή, β) αρετή προσωπική, δηλαδή ηθική, και γ) αρετή κοινωνική.

Η δικαιοσύνη είναι α) αρετή. Αρετή είναι, κατά τον Αριστοτέλη, «ἕξις» (σταθερή ψυχική κατάσταση) που κατευθύνει τον άνθρωπο στην ευδαιμονία. Η αρετή δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά μέσον για την κατάκτηση της ευδαιμονίας, που είναι το ύψιστο αγαθό. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τις αρετές σε διανοητικές και ηθικές. Οι διανοητικές έχουν την έδρα τους στη διάνοια και είναι διδακτές (πχ. η σοφία, η φρόνηση). Οι ηθικές αρετές εδράζονται στη βούληση και αποκτώνται με διαρκή και αδιάλειπτο εθισμό (πχ. η γενναιότητα, η γενναιοδωρία, η αιδώς). Χαρακτηριστικό των ηθικών αρετών είναι η μεσότητα, η οποία διδάσκει ότι σε κάθε αρετή το αγαθό που πρέπει να κατέχει ο ενάρετος βρίσκεται στο μέσον μεταξύ δύο άκρων (δύο κακιών), εκ των οποίων το ένα βρίσκεται από την πλευρά της υπερβολής και το άλλο από την πλευρά της ελλείψεως. Πχ. η γενναιότητα είναι ηθική αρετή, διότι βρίσκεται στο μέσον μεταξύ δειλίας και θράσους· η γενναιοδωρία είναι ηθική αρετή, διότι βρίσκεται στο μέσον μεταξύ φειδούς και σπατάλης· η αιδώς είναι ηθική αρετή, διότι βρίσκεται στο μέσον μεταξύ συστολής και αναισχυντίας. Πώς όμως καθορίζεται αυτό το «μέσον»; Αυτό το «μέσον»

καθορίζεται –λέει ο Αριστοτέλης– όχι αντικειμενικά με μαθηματικά κριτήρια, αλλά σύμφωνα με την ανθρώπινη εμπειρία, μέσω του ορθού λόγου κατά την κρίση του φρονίμου ανδρός («ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν»).

Η δικαιοσύνη είναι β) ηθική αρετή. Είναι η αρετή «μόνον καθ' αὐτόν» (πρβλ. *Ἡθ. Νικ.*, 1129b 33), την οποία ασκεί κανείς ως άτομο μόνο για τον εαυτό του, για τις δικές του υποθέσεις, χάριν της δικής του ευδαιμονίας, του προσωπικού εὖ ζῆν. Τούτο επιτυγχάνεται με τη θετική ανάπτυξη, άσκηση και πραγμάτωση των δυνάμεων εκείνων που προσδιορίζουν τον άνθρωπο οντολογικά και συνιστούν την ιδιαίτερη φύση του. Αυτή την αρετή θα την αναπτύξει αργότερα, στα πλαίσια της δικής του διδασκαλίας, ο πρώτος Στωικισμός.

Η δικαιοσύνη είναι όμως γ) προ πάντων κοινωνική αρετή. Είναι η αρετή «οὐ μόνον καθ' αὐτόν», αλλά «πρὸς ἕτερον» (*Ἡθ. Νικ.*, 1130a 1-13), την οποία ασκεί κανείς (όχι ως άτομο για τον εαυτό του), αλλά ως μέλος της πολιτικής κοινωνίας έναντι των λοιπών μελών, χάριν της κοινής ευδαιμονίας, του εὖ ζῆν της πόλεως. Γι' αυτό και χαρακτηρίστηκε από τον Αριστοτέλη ως «ἀλλότριον ἀγαθόν», δηλαδή αγαθό που ανήκει στους άλλους και αποβλέπει στο κοινό συμφέρον. Ο Αριστοτέλης παρέλαβε τον όρο αυτόν από τον σοφιστή Θρασύμαχο, ο οποίος όμως –κατά τη διήγηση του Πλάτωνος στην «Πολιτεία» (B 367c 3-5)– ως «ἀλλότριον ἀγαθόν» εννοούσε το «συμφέρον τοῦ κρείττονος», συνάπτοντας τη δικαιοσύνη προς το συμφέρον του ισχυροτέρου, και έτσι μείωνε το κύρος και την αξία της δικαιοσύνης. Ο Αριστοτέλης αντέστρεψε το νόημα αυτού του ορισμού και αποκατέστησε τον ακριβή ρόλο της δικαιοσύνης ως αρετής «πρὸς ἕτερον». Όμως «ἕτερος» δεν είναι κάθε συνάνθρωπος αλλά μόνον συμπολίτης, μέλος της πολιτικής κοινωνίας, και όχι π.χ. ξένος ή δούλος. Διαφέρει άρα η αριστοτελική δικαιοσύνη ως «ἀλλότριον ἀγαθόν» από τη χριστιανική αγάπη, που έχει ως αποδέκτες όχι μια συγκεκριμένη κατηγορία ανθρώπων αλλά αδιακρίτως όλους τους ανθρώπους· άλλωστε, η αγάπη δεν είναι καν καθηκοντολογία («ηθική της αρετής» = Tugend-Ethik, όπως αναφέρει για την ηθική του Αριστοτέλους ο Η. Kelsen στο πόνημά του *Was ist Gerechtigkeit?*, 1953,) αλλά (κατά τον Απόστολο Παύλο, *Πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολή* 1, 7-8) «χάρις». Αριστοτελική δικαιοσύνη και χριστιανική αγάπη είναι άλλης τάξεως ανθρώπινες σχέσεις, μη συγκρίσιμες. Η συμβολή του Αριστοτέλους στην έννοια της δικαιοσύνης συνίσταται στο ότι είναι ο πρώτος στην αρχαία φιλοσοφία που ανέδειξε τόσο καθαρά την κοινωνική διάσταση της δικαιοσύνης. Εξήγαγε τη δικαιοσύνη από τον εσωτερικό κόσμο της ψυχής (όπου κατά βάσιν την είχε τοποθετήσει ο Πλάτων) στην κοινωνική σφαίρα, και από τον μικρόκοσμο της ψυχής την προέβαλε στον μακρόκοσμο της πολιτείας. Γι' αυτό και ο ίδιος χαρακτήρισε τη δικαιοσύνη αρετή «τελεία» (*Ἡθ. Νικ.*, 1129b 25-27, 31-35) και «κρατίστη» (*Ἡθ. Νικ.*, 1129b 27-30), που «οὔτε ο ἀποσπερίτης οὔτε το

άστρο της αυγής έχει την λάμψη της» (Ηθ. Νικ., 1129b 28-29) και, επικαλούμενος στίχο του ελεγειακού ποιητή Θέογνη, λέει πως «η δικαιοσύνη κλείνει μέσα της όλες μαζί τις αρετές» (Ηθ. Νικ., 1129b 27-30, «έν δὲ δικαιοσύνη συλλήβδην πᾶσ' ἀρετὴ ἔνι»). Η δικαιοσύνη είναι, λοιπόν, έννοια περιληπτική. Είναι η ίδια η αρετή, ως έννοια, ενιαία και αδιαίρετη, σε όλο το βάθος και το πλάτος της.

Αυτή είναι κατά τον Αριστοτέλη η δικαιοσύνη υπό ευρεία έννοια (*iustitia totalis* ή *universalis*, κατά τον όρο των Σχολαστικών του Μεσαίωνα και των μεταγενέστερων αριστοτελιστών).

3. Η Δικαιοσύνη υπό στενή έννοια

Προς την ευρεία αυτή έννοια της δικαιοσύνης ο Αριστοτέλης αντιδιαστέλλει μία στενότερη έννοια, την οποία θεωρεί σημαντικότερη. Δικαιοσύνη είναι εδώ όχι ολόκληρη η αρετή, αλλά ένα μέρος της αρετής (Ηθ. Νικ., 1130a 14, «έν μέρει ἀρετῆς»), *iustitia particularis*. Ενώ για την ευρεία έννοια ο Αριστοτέλης περιορίζεται σε πολύ γενικές σκέψεις και πυκνές διατυπώσεις, για τη στενότερη έννοια αφιερώνει μακρές αναλύσεις. Τούτο διότι εδώ δεν έχουμε μία, αλλά περισσότερα είδη δικαιοσύνης, το καθένα από τα οποία αντιστοιχεί σε μία επί μέρους αρετή, την οποία πραγματώνει. Τα είδη αυτά μπορούν να αναχθούν σε δύο βασικές κατηγορίες («τύπους») δικαιοσύνης: τη δικαιοκή και την πολιτική δικαιοσύνη. Αμφότερες «μετέχουν» (με την πλατωνική έννοια) της καθολικής δικαιοσύνης, αλλά δεν είναι η ίδια η καθολική δικαιοσύνη.

2-3. Ένα μεθοδολογικό ζήτημα

Ερωτάται, γιατί ο Αριστοτέλης απέσπασε από την ενιαία γενική έννοια της δικαιοσύνης τις δύο ειδικότερες μορφές της (την δικαιοκή και την πολιτική δικαιοσύνη) και τις μελέτησε χωριστά. Αυτό είναι μεθοδολογικό ζήτημα και η απάντηση μπορεί να προέλθει από τη σχέση Ηθικής και Πολιτικής στο αριστοτελικό φιλοσοφικό σύστημα. Επισημαίνονται σχετικά τα εξής σημεία:

Κατά την ελληνική αρχαιότητα, η Ηθική και η Πολιτική αποτελούσαν ενότητα, με μεγαλύτερη ή μικρότερη απόκλιση. Η μεγαλύτερη ενότητα εκδηλώνεται στον Πλάτωνα, όπου οι αρετές του ατόμου (σοφία, ανδρεία, σωφροσύνη) που αντιστοιχούν στις τρεις ψυχικές λειτουργίες (λογιστικόν, θυμοειδές, επιθυμητικόν) ταυτίζονται με τις αρετές (λειτουργίες) της πολιτείας (των αρχόντων, των φυλάκων και των δημιουργών), και τούτο επιτυγχάνεται με τη δικαιοσύνη ως την ύψιστη αρετή που εναρμονίζει όλες τις άλλες και είναι το «μέγιστον αγαθόν» (Πλάτ. Πολιτεία Β 366 e 9), διότι με τη δικαιοσύνη ευοδούται

ο ύπατος σκοπός (κοινός σκοπός) του ατόμου και της πολιτείας, που είναι η ευδαιμονία.

Ο Αριστοτέλης, κατά την ώριμη περίοδο της φιλοσοφίας του, διαφοροποιήθηκε από τη θέση αυτή του Πλάτωνος, και είναι ο πρώτος που διέκρινε καθαρά την Ηθική από την Πολιτική ως αυτόνομες περιοχές της πρακτικής φιλοσοφίας με χωριστή εννοιολογική ταυτότητα και ιδιαίτερο περιεχόμενο. Πυρήνας της Ηθικής είναι το άτομο, ενώ πυρήνας της Πολιτικής είναι η πόλις. Παρά ταύτα, Ηθική και Πολιτική διαπλέκονται και συνυπάρχουν αρμονικά ως εσωτερική ενότητα. Η ενότητα αυτή, που απορρέει από τον κοινό σκοπό τους που είναι η ευδαιμονία, το κυρίαρχο στοιχείο τόσο της Ηθικής όσο και της Πολιτικής, και συνιστά άρα την ενότητα της ίδιας της πρακτικής φιλοσοφίας, λειτουργεί προς δύο κατευθύνσεις: με διείσδυση της Ηθικής στην Πολιτική και της Πολιτικής στην Ηθική.

α) Από την Ηθική στην Πολιτική: Το άτομο στην αριστοτελική Ηθική δεν νοείται ούτε υπάρχει καθ' εαυτό, αλλά ζει –είτε ως πολίτης είτε όχι– πάντοτε μέσα στην πόλη, και όταν συμβαίνει να είναι πολίτης, τότε έχει και πολιτική δράση και ευθύνη· το άτομο είναι συγχρόνως και πολίτης, δηλ. κάτι περισσότερο από ιδιώτης. Το άτομο απαιτείται να ενσωματωθεί μέσα στην πόλη, διότι η πόλις είναι ο φυσικός χώρος, εντός του οποίου αναπτύσσεται και ολοκληρώνεται «ένεργεια» ο άνθρωπος κατά το ήθος και το πνεύμα· η πόλις είναι το πλαίσιο εντός του οποίου τελειούται ο ελληνικός ανθρωπισμός. Η Ηθική είναι το θεμέλιο και η πεμπτουσία της πολιτικής κοινωνίας. Καμία πολιτεία στον Αριστοτέλη ούτε και αυτή η αρίστη και ιδανική δεν νοείται χωρίς τα ηθικά θεμέλια του νόμου και του έθους, του εθιμικού δικαίου. Οι αρχές και αξίες της πολιτικής κοινότητας εκφράζονται στους θεσμούς της πόλεως, οι οποίοι εδράζονται στους άγραφους νόμους της Ηθικής.

β) Από την Πολιτική στην Ηθική: Ο πολίτης στην αριστοτελική Πολιτεία δεν είναι απλώς αυτός που υπακούει σε κάποιους νόμους που διασφαλίζουν την τάξη και λειτουργικότητα της πολιτείας· τέτοιοι νόμοι δεν υπάρχουν. Οι νόμοι της αριστοτελικής Πολιτείας έχουν αυτόχρονα ηθικό χαρακτήρα, καθ' ότι αποβλέπουν στην εξηθίκευση των πολιτών, ώστε να γίνουν «άγαθοί άνδρες». Αφ' ετέρου: Η πόλις ως πολιτική κοινότητα επιδιώκει την ευδαιμονία (το «εὖ ζῆν») όχι μόνο των πολιτών ως ενιαίου συνόλου αλλά και των επί μέρους μελών της. Γενική και μερική ευδαιμονία βρίσκονται σε σχέση αμοιβαιότητας και αλληλεξαρτήσεως και αυτή είναι που εγγυάται την αρμονική σχέση μεταξύ του όλου και των μερών και εξασφαλίζει την ύπαρξη κοινωνικής συνοχής.

Ο Αριστοτέλης αρχίζει στο Ε' βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* με τη διερεύνηση της δικαιοσύνης. Με την πολιτική δικαιοσύνη θα ασχοληθεί εκτενέστερα στα *Πολιτικά*.

4. Δικαιική δικαιοσύνη

Τη δικαιική δικαιοσύνη την προσεγγίζει ο Αριστοτέλης στα *Ἠθικά Νικομάχεια* μέσα από δύο τυπικά χαρακτηριστικά της: την ισότητα και τη νομοκρατία.

Ι. Δικαιοσύνη ως ισότητα

Το δίκαιο, κατά τον Σταγειρίτη, είναι *ἴσον*. Αλλά τι είναι *ἴσον*; *ἴσον* είναι το μέσον του ανίσου (*Ἠθ. Νικ.*, 1131a 11, «...μέσον τι ἐστὶ τοῦ ἀνίσου· τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ ἴσον»), μεταξύ πλείονος και ελάσσονος. Η μεσότητα όμως εδώ, στη σφαίρα της δικαιοσύνης, διαφέρει από τη μεσότητα που εισάγει ο Αριστοτέλης στις λοιπές ηθικές αρετές. Εκεί η αρετή ως ηθική αξία είναι μεσότητα μεταξύ δύο κακιών, της ελλείψεως και της υπερβολής, και έχει ως αντικείμενο αυτής τα πάθη της ψυχής. Στη δικαιοσύνη η μεσότητα αναφέρεται στα αγαθά, και γι' αυτό εδώ βρίσκεται στο μέσον μεταξύ δύο αδικιών, του αδικείν και του αδικεῖσθαι (*Ἠθ. Νικ.*, 1133b 30-31), του κερδαίνειν και του ζημιούσθαι (*Ἠθ. Νικ.*, 1132b 12-20). *Κερδίζω* σημαίνει λαμβάνω περισσότερα από όσα έχω, και *ζημιούμαι* αποκτώ λιγότερα από όσα προηγουμένως είχα. Όταν κάποιος δεν λαμβάνει ούτε περισσότερα ούτε λιγότερα, οπότε διατηρείται η ισότητα, τότε λέμε, ότι ο καθένας έχει ό,τι του ανήκει, και ότι ούτε κέρδος ούτε ζημία υφίσταται. Έτσι, στο παράδειγμα αυτό, το δίκαιο βρίσκεται από το κέρδος και τη ζημία σε ίση απόσταση, έτσι ώστε αυτό που προκύπτει μετά τη συναλλαγή είναι ίσο με εκείνο που υπήρχε πριν από τη συναλλαγή (*Ἠθ. Νικ.*, 1132b 13-20).

Ο Αριστοτέλης διακρίνει την ισότητα σε δύο είδη. Λέει στα *Πολιτικά* 1301b 29-30:

«Ἡ ισότητα είναι δύο ειδών: η αριθμητική ισότητα («ἀριθμῶ») και η αξιοκρατική ισότητα («κατ' ἀξίαν»). Με την αριθμητική ισότητα εννοώ εκείνη που ορίζεται σύμφωνα με την ποσότητα και το μέγεθος, ενώ με την αξιοκρατική ισότητα αναφέρομαι στην αναλογική. Για παράδειγμα, από αριθμητική άποψη το 3 είναι μεγαλύτερο από το 2 και το 2 από το 1 με ἴσο ἀριθμὸ μονάδων· ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅμως τῆς ἀναλογίας τὸ 4 εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ 2 ὅσο τὸ 2 ἀπὸ τὸ 1, καθὼς τὸ 2 καὶ τὸ 1 εἶναι ἴσα μέρη τοῦ 4 καὶ τοῦ 2 ἀντίστοιχα, γιατί εἶναι τὰ μισὰ τους».

Με βάση αυτή τη διάκριση της ισότητας, ο Αριστοτέλης διακρίνει στα *Ἠθικά Νικομάχεια* αντιστοίχως και τη δικαιοσύνη σε διανεμητική (*iustitia distributiva*) και σε διορθωτική (*iustitia correctiva* ή *commutativa*). Και προσθέτει

τώρα εδώ και ένα τρίτο είδος: την ανταποδοτική δικαιοσύνη («*ἀντιπεπονθός*»).

A. Η *διανεμητική δικαιοσύνη* (ή «*διανεμητικόν δίκαιον*») ρυθμίζει σχέσεις πολιτείας και πολίτη, όσον αφορά στην απονομή πολιτικών αξιωμάτων, τιμών ή τη διανομή αγαθών ή οφελών μεταξύ των μελών της πολιτικής κοινότητας (Hθ. Νικ., 1130b 31-32). Σήμερα, εκτός από τη διανομή αγαθών θα προσθέταμε –στο νόημα του Αριστοτέλους– και τη διανομή υποχρεώσεων και βαρών (π.χ. επιβάρυνση με φόρους και εισφορές). Η απονομή γίνεται από τους φορείς της νομοθετικής και της εκτελεστικής λειτουργίας της πολιτείας με βάση την αρχή της αξιοκρατικής ισότητας (γεωμετρικής αναλογίας), σύμφωνα με την οποία ο καθένας λαμβάνει το μερίδιο που του προσήκει («*κατ’ ἀξίαν*»). Όσοι έχουν την ίδια αξία, θα λάβουν το ίδιο μερίδιο· όσοι όμως δεν έχουν την ίδια αξία δεν θα λάβουν το ίδιο μερίδιο (Hθ. Νικ., 1131a 22-24). Ποιο είναι όμως το κριτήριο της «αξίας»; Αν η πολιτεία ήταν τέλεια, τότε η διανομή των αγαθών θα συνετελείτο σε απόλυτη συμφωνία με την ιδέα της δικαιοσύνης. Στις ιστορικές όμως πολιτείες η διανομή συντελείται ανάλογα με την κλίμακα αξιών που η καθεμιά αναγνωρίζει. Στη δημοκρατία, όπου όλοι οι ελεύθεροι πολίτες θεωρούνται ίσοι, όλοι θα λάβουν το ίδιο μερίδιο· στην ολιγαρχία κριτήριο είναι ο πλούτος ή (σε άλλες περιπτώσεις) η ευγενής καταγωγή, ενώ στην αριστοκρατία είναι η αρετή. Τα κριτήρια αυτά είναι βέβαια τυπικά, και ο Αριστοτέλης δεν προβαίνει σε ουσιαστική αξιολόγησή τους.

B. Η *διορθωτική (ή επανορθωτική) δικαιοσύνη* («*διορθωτικόν δίκαιον*») αναφέρεται στις ανταλλακτικές σχέσεις υπό ευρεία έννοια, τόσο στα εκούσια συναλλάγματα (συμβάσεις) όσο και στα ακούσια (αδικήματα, αστικά αλλά και ποινικά) και επιδιώκει την αποκατάσταση της ισορροπίας που διαταράχθηκε εις βάρος ενός προσώπου είτε εξ αιτίας αθετήσεως της συμβάσεως εκ μέρους του αντισυμβαλλομένου είτε εξ αιτίας αδικοπραξίας τρίτου. Τα πρόσωπα, που διαφιλονικούν, προσέρχονται στον δικαστή, ο οποίος ως «*ἔμψυχον δίκαιον*» (Hθ. Νικ., 1132a 22) θα σταθεί ανάμεσά τους στο μέσον, γιατί το δίκαιο είναι ακριβώς το μέσον μεταξύ δύο άκρων. Ο δικαστής θα αποκαταστήσει τότε την ισότητα. Είναι –και ο Αριστοτέλης το εξηγεί με παράδειγμα– σαν να είχαμε μία ευθεία γραμμή που πρέπει να διαιρεθεί ακριβώς στη μέση, έτσι ώστε, αν η τομή γίνει σε άλλο σημείο, το υπερβάλλον της μιας πλευράς ισοδυναμεί αυτόματα με την απώλεια της άλλης (Hθ. Νικ., 1132a 22-29). Αυτή είναι κατά τον Αριστοτέλη η *αριθμητική ισότητα (αναλογία)*: το μέσον μεταξύ μείζονος και ελάσσονος, μεταξύ «κέρδους» και «ζημίας» (με ό,τι μπορεί να ονομασθεί «κέρδος» και «ζημία»). Αντίθετα προς τη διανεμητική δικαιοσύνη, εδώ δεν λαμβάνεται υπ’ όψιν η αξία (ποιότητα) του προσώπου (η διορθωτική δικαιοσύνη δεν είναι αξιοκρατική αλλά αριθμητική τυποκρατική ισότητα)· πχ. δεν εξετάζεται

αν ένας καλός άνθρωπος εξαπάτησε έναν κακό και το αντίστροφο, αλλά αντιμετωπίζονται ως ίσοι. Εδώ εκτιμάται απλώς η ιδιαίτερη φύση της ζημίας σε αναφορά βέβαια με τη νομική κατάσταση των διαδίκων και με τον εκούσιο ή ακούσιο χαρακτήρα της πράξεως· λαμβάνεται υπ' όψιν τόσο η υλική ζημία όσο και η ηθική βλάβη. Καθήκον του δικαστή είναι να σταθμίσει το κέρδος προς τη ζημία (π.χ. επιστρέφοντας το κέρδος ή μέρος του κέρδους στον αδικηθέντα, ή επιβάλλοντας ποινή στον αδικήσαντα), ώστε να αποκαταστήσει αριθμητικά τη διαταραχθείσα ισορροπία).

Γ. Η ανταποδοτική δικαιοσύνη (ή το «άντιπεπονθός» δίκαιον) είναι ένα τρίτο είδος δικαιοσύνης, που ρυθμίζει τις οικονομικές φύσεως συναλλαγές, με βάση την αρχή του «άντιπεπονθότος» λόγου, ο οποίος αποτελεί –μετά τη γεωμετρική και αριθμητική– ένα τρίτο είδος αναλογικής δικαιοσύνης. Οι πυθαγόρειοι όρισαν τη δικαιοσύνη ως «άντιπεπονθός», δηλαδή ως ανταπόδοση αυτού που λαμβάνει κανείς από κάποιον άλλον: ανταπόδοση του κακού με άλλο κακό, της αδικίας με άλλη (μαθηματικώς ισοδύναμη) αδικία (το αντίστοιχο προς τον εβραϊκό νόμο «*ὁδόντα ἀντί ὁδόντος*», *Λευιτικόν* 24, 20· *Δευτερονόμιον* 19, 21), *ius talionis*. Ο Αριστοτέλης αποκρούει την άποψη αυτή ως μη εφαρμόσιμη από την πολιτεία (*Ηθ. Νικ.*, 1132b 21-24) αλλά ούτε δυνάμενη να εμπέσει στη σφαίρα του διανεμητικού ή διορθωτικού δικαίου.

Ο Αριστοτέλης δεν αρνείται την έννοια του «άντιπεπονθότος» (δηλαδή της ανταποδόσεως), αλλά θέλοντας να την εφαρμόσει στο πεδίο των ανταλλακτικών («*ἀλλακτικῶν*») σχέσεων, την ανα-νοηματοδοτεί: Το «άντιπεπονθός» χρησιμοποιείται από τον Αριστοτέλη όχι με την έννοια της αντεκδικήσεως («άντιπεπονθός» *κατ' ισότητα*, τυπική ισότητα) αλλά με την έννοια της αμοιβαιότητας («άντιπεπονθός» *κατ' αναλογίαν*), *Ηθ. Νικ.*, 1132b 31-34. «*Άντιπεπονθός*» δεν σημαίνει εδώ ανταπόδοση του κακού με κακό· αλλά ανταπόδοση του καλού με καλό κατά το μέτρο της αναλογίας, της αξίας των ανταλλασσόμενων παροχών (λεγόμενη «αναλογική αμοιβαιότητα»). Είναι προφανές ότι αυτό το είδος δικαιοσύνης δεν έχει σχέση με τα δύο προηγούμενα είδη: τη διανεμητική και τη διορθωτική δικαιοσύνη. Διότι, ενώ στα δύο άλλα είδη η δικαιοσύνη απονέμεται από όργανα της κρατικής εξουσίας, εδώ η προκείμενη «κατ' αμοιβαιότητα» δικαιοσύνη ασκείται οικειοθελώς. Και η σπουδαιότητα αυτής είναι μεγίστη, διότι διασφαλίζει τη συνοχή της πολιτικής κοινωνίας (*Ηθ. Νικ.*, 1132b 33-34). Αν η ανταλλαγή υπηρεσιών μεταξύ των πολιτών δεν στηριζόταν στην αρχή της αναλογίας, η κοινωνία θα υποβιβάζόταν σε κοινωνία δούλων μη αμειβόμενων αναλόγως της παρεχόμενης εργασίας, και σε κοινωνία κυριών, οι οποίοι θα απολάμβαναν δυσανάλογα οφέλη προς τις παρεχόμενες από αυτούς υπηρεσίες. Αυτή η ανάγκη της κατ' αναλογίαν ανταλλαγής υπηρεσιών

ώθησε, κατά τον Αριστοτέλη, τους ανθρώπους να επινοήσουν ως κοινό μέτρο των ανταλλαγών (εκτιμήσεως της αξίας και ανταλλαγής των αγαθών) το νόμισμα.

Η εκτεθείσα τριμερής διάκριση της δικαιοσύνης σε διανεμητική, διορθωτική και ανταποδοτική δικαιοσύνη άσκησε –και εξακολουθεί να ασκεί– σημαντική επίδραση στη θεωρία της δικαιοσύνης, και σήμερα αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος και της οικονομικής επιστήμης.

II. Δικαιοσύνη ως νομοκρατία

Νομοκρατία (ή «δεσποτεία του νόμου», Legalismus) είναι το σύστημα δικαιοσύνης που εδράζεται στον νόμο («δίκαιο του νόμου») και διέπει το λεγόμενο «πολιτικόν δίκαιον». *πολιτικό δίκαιο* είναι το δίκαιο της πόλεως ως κοινωνίας ελευθέρων και ίσων πολιτών, που συνδέονται με τον κοινό σκοπό της αυτάρκειας (*Ηθ. Νικ.*, 1134a 26-27) αλλά και της ευδαιμονίας, του «*εὐ ζῆν*» (*Πολιτικά* 1252b 28-30). Θεωρώντας το πολιτικό δίκαιο στην ολότητά του, ο Αριστοτέλης το διακρίνει σε φυσικό και νομικό (*Ηθ. Νικ.*, 1134b 18 κ.ε.). *Φυσικό* είναι εκείνο που υπάρχει εκ φύσεως και *νομικό* είναι εκείνο που καθορίζεται με μία πράξη θεσπίσεώς του. Το φυσικό δίκαιο διαθέτει παντού την ίδια δύναμη («*πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἔχον δύναμιν*») και δεν εξαρτάται από τις γνώμες των ανθρώπων. Το νομικό δίκαιο ισχύει μόνον ἀφ’ ὅτου θεσπισθεῖ με το θεσπισμένο περιεχόμενο. Τη διάκριση ο Αριστοτέλης καθιστά σαφή και με το εξής παράδειγμα: Ἐστω ὅτι πρέπει να προσφερθεῖ σε θυσία μία αἶγα ἢ δύο πρόβατα. Το τι ἀπὸ τα δύο θα προσφερθεῖ, είναι ζήτημα ρυθμίσεως του νομικού δικαίου· το ὅτι ὅμως πρέπει να προσφέρονται στους θεούς θυσίες, είναι μία επιταγή της φυσικής δικαιοσύνης.

Αξιοσημείωτο είναι ὅτι το φυσικό και το νομικό δίκαιο ἀνήκουν στο ἴδιο γένος: στο πολιτικό δίκαιο. Τούτο σημαίνει, πρῶτον ὅτι το φυσικό δίκαιο δεν νοεῖται ὡς σήμερα, ως κάτι πέραν του θετικού δικαίου (π.χ. ως λόγος ἢ θεμέλιο του θετικού δικαίου) και δεύτερον ὅτι και οἱ κανόνες του φυσικού δικαίου είναι μεταβλητοί, ὡς οἱ κανόνες του νομικού δικαίου. Μεταξὺ θεῶν –λέει ο Αριστοτέλης– μπορεί να ὑπάρχουν ἀμετάβλητοι κανόνες· μεταξὺ ἀνθρώπων ὅμως τέτοιοι κανόνες δεν ὑπάρχουν. Ἡ φράση του Αριστοτέλους ὅτι το φυσικό δίκαιο ἔχει «*πανταχοῦ τὴν αὐτὴν δύναμιν*» δεν σημαίνει ὅτι οἱ κανόνες που ἔχουν την ἀρχὴ τους στη φύση είναι εκ φύσεως ἀμετάβλητοι· π.χ. το δεξὶ χέρι είναι εκ φύσεως ἰσχυρότερο ἀπὸ το ἀριστερό, και ὅμως δεν ἀποκλείεται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι να γίνουν ἀμφίχειρες. Μεταβλητοί είναι οἱ κανόνες και του φυσικού και του νομικού δικαίου. Ἡ διάκριση βρίσκεται στον βαθμὸ του μεταβλητοῦ: Οἱ κανόνες του φυσικού δικαίου δεν νοούνται ως ἀνεπίδεκτοι μεταβολῆς, ἐνῶ οἱ κανόνες του νομικού δικαίου ως

κανόνες «κατά συνθήκην» ανήκουν στη σφαίρα της καθαρής συμβατικότητας (δεν είναι παντού οι ίδιοι και μπορούν να μεταβάλλονται)· π.χ. τα πολιτεύματα δεν είναι παντού τα ίδια, ωστόσο κάποιο είναι το καλύτερο («*ἄριστον*»), αυτό που είναι σύμφωνο με τη φύση, *Ηθ. Νικ.*, 1134b 25-35· 1135b 1-5).

Το ότι το πολιτικό δίκαιο διακρίνεται σε νομικό και φυσικό δίκαιο (όπως παραπάνω) προκύπτει και από άλλη πηγή: Από την έννοια της νομοκρατίας, όπως διατυπώνεται από τον Αριστοτέλη με τρόπο λιτό στα *Πολιτικά* 1282b 1-6: «*δεῖ τοὺς νόμους εἶναι κυρίους, κειμένους ὀρθῶς*» (πρέπει να εξουσιάζουν οι νόμοι, αλλά και να είναι θεσπισμένοι με ορθό περιεχόμενο). Ο αείμνηστος *Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος*, σχολιάζοντας το χωρίο αυτό, παρατηρεί: «Το χωρίο αυτό διακηρύσσει τη νομοκρατία ρητά («*δεῖ τοὺς νόμους εἶναι κυρίους*») και μάλιστα με αναφορά στους νόμους του θετικού δικαίου («[...] *κειμένους*») αλλά και με πρόσθετη αναφορά στο φυσικό δίκαιο («[...] *ὀρθῶς*»)). Από το χωρίο αυτό, όπως ορθά ερμηνεύεται από τον *Κων. Δεσποτόπουλο*, συνάγεται ότι η νομοκρατία, και άρα το πολιτικό δίκαιο του Αριστοτέλους, στηρίζεται σε δύο αρχές: την αρχή της υπεροχής των νόμων και την αρχή της ορθότητας των νόμων. Κατά τρόπο ανάγλυφο, η πρώτη αρχή (της υπεροχής των νόμων) εκφράζεται στο νομικό δίκαιο και η δεύτερη αρχή (της ορθότητας των νόμων) στο φυσικό δίκαιο.

A. Νομικό δίκαιο

Το νομικό δίκαιο στηρίζεται στην αρχή της υπεροχής των νόμων. Ο Αριστοτέλης είναι ο εισηγητής της θεωρίας του «κράτους του νόμου», που επηρέασε τους φιλοσόφους του Μεσαίωνα και των νεότερων χρόνων, και εξελίχθηκε σε «κράτος δικαίου». Στον αντίποδα βρίσκεται ο Πλάτων της «Πολιτείας», που έθετε υπεράνω του νόμου τον φιλόσοφο-άρχοντα («*βασιλικὸν ἄνδρα*»), ο οποίος ασκεί την εξουσία έχοντας το βλέμμα εστραμμένο όχι σε κάποιους τεθειμένους νόμους αλλά σε αυτό καθ' εαυτό το Αγαθό («*τὸ πᾶσι φῶς παρέχον*», *Πολιτεία* 540a 8). Ο Αριστοτέλης, αναγνωρίζοντας τις αδυναμίες της ανθρώπινης φύσεως, φοβάται ότι ο άρχων, και μάλιστα κατ' εξοχήν αυτός, λόγω της ισχύος που του παρέχει το αξίωμα, μπορεί να υποπίπτει σε σφάλματα και αυθαιρεσίες χάριν του ιδίου αυτού συμφέροντος. Γι' αυτό δεν πρέπει να αφηνόμαστε να κυβερνηθούμε από έναν άνθρωπο, αλλά μόνον από τη λογική του νόμου (*Ηθ. Νικ.*, 1134a 35: «*δι' ὃ οὐκ ἐῷμεν ἄρχειν ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὸν λόγον*»). Ο νόμος είναι η ενσάρκωση του λόγου (*Ηθ. Νικ.*, 1134a 35) και του νου (*Ηθ. Νικ.*, 1180a 18, 22). Όποιος προτρέπει να κυβερνά ο νόμος, είναι σαν να προτρέπει να κυβερνοῦν αποκλειστικά ο θεός και ο νους· όποιος

αντίθετα προτρέπει να κυβερνά ο άνθρωπος, προσθέτει και το θηρίο, γιατί οι επιθυμίες του ανθρώπου μοιάζουν με θηρίο και τα παθιασμένα συναισθήματα διαστρέφουν και τους άριστους άνδρες όταν κυβερνούν. Γι' αυτό και ο νόμος είναι αποκρυσταλλωμένος νους, απαλλαγμένος από το συμφυές στον άνθρωπο επιθυμητικό (*Πολιτικά* 1287a 34, «[...] *ἀνευ ὀρέξεως νοῦς ὁ νόμος ἐστίν*»).

Ο νόμος στον Αριστοτέλη έχει (εξακολουθεί κατά την εποχή του φιλοσόφου να έχει) την έννοια που απέκτησε κατά την τέταρτη και τελευταία περίοδο του αρχαίου ελληνικού δικαίου (από το έτος 508 μέχρι το 146 π.Χ.), οπότε σημειώνεται μετάβαση από το δίκαιο των θεσμών (θεσμοθετών) στο δίκαιο του νόμου. Ο νόμος θronιάζεται στη θέση του βασιλιά στο κέντρο της πόλης! Είναι ο νόμος της κλασικής Πόλεως και ιδιαίτερα της δημοκρατικής πόλεως των Αθηνών, που σημάδεψε την αρχή μιας νέας εποχής στην ιστορία του δικαίου και χαρακτηρίζει την κατοπινή ιστορική εξέλιξη μέχρι σήμερα. Τα βασικά του χαρακτηριστικά συμπίπτουν σχεδόν με εκείνα του σύγχρονου νόμου, και είναι τα εξής: Ο νόμος είναι γραπτός, αν και στην αρχή δήλωνε χωρίς διάκριση τόσο το γραπτό-νομοθετημένο δίκαιο (*νόμος γεγραμμένος*), όσο και το άγραφο-εθιμικό δίκαιο (*νόμος ἄγραφος*). Αποκτά γενική και αφηρημένη διατύπωση, ώστε να καταλαμβάνει περισσότερες ατομικές περιπτώσεις, αλλά οι διάφοροι νόμοι δεν εμφανίζουν συνοχή και ενότητα. Είναι όχι αριστοκρατικός αλλά δημοκρατικός, διότι δεν είναι γνωστός μόνον στους άρχοντες που τον κληρονόμησαν από τους θεούς, αλλά σε όλους, ανήκει σε όλους, και για να ισχύσει πρέπει να ψηφισθεί με μια ορισμένη διαδικασία από τον λαό. Είναι «πολιτικός» («νόμος της πόλεως»), διότι ισχύει μόνον για τους πολίτες της πόλεως και όχι για όλους τους κατοίκους της, όχι για τους ξένους και τους δούλους. Είναι ο μέσος όρος, το κοινό μέτρο, που εξυπηρετεί καλύτερα το γενικό (κοινό) συμφέρον, παρέχει τον μεγαλύτερο βαθμό ισότητας, εξασφαλίζει την ελευθερία του πολίτη, αλλά και αντιτίθεται στις υπερβολές της και συγκρατεί τα ατομικά και συλλογικά πάθη. Αλλά, ως ανθρώπινο έργο, δεν είναι αιώνιος και απαραβίαστος, παρά ταύτα όμως είναι δεσμευτικός ως έκφραση της θελήσεως της δημοκρατικής πόλεως. Ανοίγει στη δημοκρατία τις πύλες της, αλλά και συγχρόνως τη ρίχνει στα δεσμά της. Είναι «πανίσχυρος», που μπορεί να τον καταλύσει ο λαός, αλλά ποτέ να παραβιάσει ο μεμονωμένος πολίτης. Την πόλη κυβερνά ακόμη ο πινδαρικός λόγος «*Νόμος ὁ πάντων Βασιλεύς*».

Τα όρια όμως της εξουσίας του νόμου δεν είναι απεριόριστα. Είναι στη φύση του πράγματος ο νομοθέτης να μην μπορεί ως άνθρωπος να εξουσιάζει το μέλλον. Έτσι είναι αδύνατον να προβλέψει όλες τις περιπτώσεις που ενδεχομένως εμφανισθούν και έχουν ανάγκη ρυθμίσεως. Γι' αυτό ο γεγραμμένος νόμος αρκείται «*ἀπλῶς εἰπεῖν περὶ τοῦ καθόλου*», αφήνοντας την κρίση και την απόφαση για τα

«καθ' ἕκαστον» στον άρχοντα (έναν ή περισσότερους). Ο άρχων αναγορεύεται σε φύλακα του δικαίου και της ισότητας των πολιτών έναντι του νόμου (*Ηθ. Νικ.*, 1134b 1-2, «ἔστι δ' ὁ ἄρχων φύλαξ τοῦ δικαίου, εἰ δὲ τοῦ δικαίου, καὶ τοῦ ἴσου»), τόσο κατά τη διαχείριση των κοινών όσο και κατά την απονομή της δικαιοσύνης, και αποφασίζει σε δύο περιπτώσεις: α) επί νομοθετικών κενών και συγκεκριμένα εκεί που δεν υπάρχει καν νόμος (στα «διάκενα τῶν νόμων» κατά Πλάτωνα) και β) εκεί που ο υπάρχων νόμος είναι «ελαττωματικός» και χρήζει ερμηνείας, οπότε η ερμηνεία μπορεί να είναι ακόμη και διορθωτική. Σε όλες τις περιπτώσεις η κρίση και η απόφαση του άρχοντος πρέπει να είναι «δικαιοτάτη» (*Πολιτικά* 1287a 25-27: «ὁ νόμος ἐφίστησι τὰ λοιπὰ τῇ δικαιοτάτῃ γνώμῃ κρίνειν καὶ διοικεῖν τοὺς ἄρχοντας»). Έτσι, ο ρόλος του άρχοντος είναι συμπληρωματικός προς το έργο του νομοθέτη, κρίσιμος και κομβικός για τη λειτουργία της πολιτείας.

B. Φυσικό δίκαιο

Ενώ το νομικό δίκαιο διασφαλίζει την αρχή της υπεροχής των νόμων, το φυσικό δίκαιο αποβλέπει στην πραγμάτωση της αρχής της ορθότητας των νόμων. Οι νόμοι της πολιτείας πρέπει να είναι ὀρθοί, δηλαδή εύστοχοι στη ρύθμιση της συμπεριφοράς των πολιτών και ως προς τη δικαιοσύνη και ως προς τη λειτουργική επάρκεια της κοινωνίας. Στόχος είναι η επίτευξη της *εὐνομίας*. Εὐνομία σημαίνει ύπαρξη καλών και δικαίων νόμων. Με αυτή την έννοια το φυσικό δίκαιο απευθύνεται πρώτιστα προς τον νομοθέτη ως πρόσταγμα προς νομοθεσία ορθή, και μάλιστα προς δύο κατευθύνσεις: Πρώτον προς την κατεύθυνση της νομοτεχνικής και δεύτερον προς την κατεύθυνση της νομοθετικής.

Ως προς τη νομοτεχνική: Λέει ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική*, 1354a 31-b 16: Οι ορθοί νόμοι πρέπει να εξαντλούν, κατά το δυνατόν, όλες τις περιπτώσεις και να αφήνουν όσο γίνεται λιγότερες για τους δικαστές, και επικαλείται τρία επιχειρήματα: Πρώτον, διότι είναι ευκολότερο να βρει κανείς έναν ή λίγους ανθρώπους που σκέπτονται ορθά και είναι εις θέσιν να νομοθετούν και να δικάζουν, παρά πολλούς. Έπειτα, διότι οι μεν νόμοι γίνονται κατόπιν μακράς επεξεργασίας, ενώ οι δικαστικές αποφάσεις εκδίδονται προχειρώς και έτσι είναι δύσκολο στους δικαστές να αποδώσουν ορθώς το δίκαιο και να προστατεύσουν τα συμφέροντα των διαδίκων. Και τρίτον, το σπουδαιότερο, διότι ο νομοθέτης δεν αποφαίνεται για κάποια συγκεκριμένη ειδική περίπτωση, αλλά θέτει γενικές διατάξεις για το μέλλον, ενώ ο δικαστής κρίνει ζητήματα παρόντα και συγκεκριμένα και, ως εκ τούτου, μπορεί να επηρεάζεται από ιδιωτικά συμφέροντα ή προσωπικά συναισθήματα που συσκοτίζουν τις αποφάσεις του. Επομένως – καταλήγει ο Αριστοτέλης– η εξουσία του δικαστή πρέπει να περιορίζεται όσο

το δυνατόν περισσότερο. Είναι όμως ανάγκη να αφήσουμε τους δικαστές να αποφαίνονται επί του πραγματικού μέρους της υποθέσεως· διότι, φυσικά, δεν είναι δυνατόν αυτά τα πράγματα να τα προβλέψει ο νομοθέτης (quaestio facti).

Ως προς τη νομοθετική: Το φυσικό δίκαιο εμφυσά στον νόμο το πνεύμα του «κοινού συμφέροντος» και γενικότερα το πνεύμα ηθικής (κοινωνικής) αρετής. Η νομοθετική, ως τμήμα της πολιτικής, πρέπει να θεσπίζει νόμους σύμφωνα με το πνεύμα της δικαιοσύνης και τον ύπατο σκοπό της πολιτείας, που είναι η ευδαιμονία (το «εὐ ζῆν») των πολιτών. Άρα οι νόμοι πρέπει να αποβλέπουν πρώτιστα στο «κοινό συμφέρον». Το «κοινό συμφέρον» είναι βασική κατηγορία της αριστοτελικής Ηθικής του φυσικού δικαίου. Λέει ο Αριστοτέλης στα *Ηθ. Νικ.*, 1160a 10 κ.ε.:

«Όλες οι κοινωνικές ομάδες συμπορεύονται προς επιδίωξη κάποιου συμφέροντος και για τα αναγκαία προς το ζην. Η πολιτική κοινότητα συγκροτείται, όπως φαίνεται, αρχικά λόγω συμφέροντος, και διατηρείται χάριν αυτού. Τούτο το γνωρίζουν οι νομοθέτες και ομολογούν ότι δίκαιο είναι αυτό που υπηρετεί το κοινό συμφέρον».

Και προσθέτει λίγο πιο κάτω (*Ηθ. Νικ.*, 1160a 21):

«Όλες οι κοινωνικές ομάδες πρέπει να υποτάσσουν τις επιδιώξεις τους στους γενικούς σκοπούς της πολιτείας, που αποβλέπουν όχι στο συμφέρον της στιγμής αλλά ολόκληρης της ζωής».

Στα *Πολιτικά* (1283b 35 κ.ε.) ο Αριστοτέλης θέτει το ερώτημα, τι πρέπει να κάμει ο νομοθέτης που οφείλει να θεσπίσει ορθούς νόμους· δηλαδή, πρέπει να αποβλέπει στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος των καλύτερων πολιτών ή του συμφέροντος των περισσοτέρων; Και απαντά ότι ο νομοθέτης πρέπει να αποβλέπει σε μία ορθή ρύθμιση, σύμφωνα με τη δημοκρατική αρχή της πλειοψηφίας και της ισότητας και ότι μία τέτοια ορθή ρύθμιση είναι εκείνη που εξυπηρετεί το συμφέρον της πόλεως και το γενικό συμφέρον των πολιτών:

«Τὸ δ' ὀρθὸν λιηπτέον ἴσως, τὸ δ' ἴσως ὀρθὸν πρὸς τὸ τῆς πόλεως ὅλης συμφέρον καὶ πρὸς τὸ κοινὸν τὸ τῶν πολιτῶν» (*Πολιτικά*, 1283b 40).

Το φυσικό δίκαιο εμβάλλει όμως στον νόμο, πέρα από το πνεύμα του «κοινού συμφέροντος», και ένα πνεύμα ηθικής αγωγής. Ο Αριστοτέλης αποδίδει στους νομοθέτες και μια παιδαγωγική αποστολή:

«Οι νομοθέτες οφείλουν να παρορμούν και να προτρέπουν τους πολίτες στην άσκηση της αρετής, επικαλούμενοι το αίσθημα της τιμής», ενώ «οι παρήκοοι και οι στασιάζοντες εναντίον της αρετής πρέπει να

τιμωρούνται και να κολάζονται» (Ηθ. Νικ., 1180a 5-7).

Και λίγο πιο κάτω:

«Ίσως, εάν κάποιος θελήσει να καταστήσει τους ανθρώπους καλύτερους διά της αγωγής, θα πρέπει να γίνει νομοθέτης, γιατί μόνο διά νόμων θα ήταν δυνατόν να γίνουμε ενάρετοι άνθρωποι» (Ηθ. Νικ., 1180b 23-25).

Προφανώς ο Αριστοτέλης ως αρετή εννοεί εδώ όχι την ηθική αρετή του προσώπου αλλά την πολιτική αρετή του πολίτη.

«Αλλά όσοι φροντίζουν για την ευνομία, αυτοί ερευνούν και εξετάζουν για την αρετή και την κακία από πολιτική άποψη. Είναι μάλιστα ιδιαίτερα φανερό ότι η πόλη που ανταποκρίνεται στο όνομά της αληθινά και όχι φαινομενικά, έχει χρέος να φροντίζει για την αρετή» (Πολιτικά 1280b 5-8).

Γ. Επεικές δίκαιο

Και ερχόμαστε τώρα στο τελευταίο ζήτημα που απασχόλησε τον Αριστοτέλη στα πλαίσια της δικαιοσύνης ως νομοκρατίας. Ποια είναι τα όρια του νομικού δικαίου ως συστήματος δικαιοσύνης; Ήδη είδαμε ότι, όπου οι νόμοι λόγω της γενικότητάς τους δεν φθάνουν να καλύψουν κάθε ρυθμιστέα περίπτωση, καλούνται να αποφασίσουν οι άρχοντες κατά την άσκηση των καθηκόντων τους (διαχείριση των κοινών και απονομή της δικαιοσύνης) κατά «δικαία» κρίση («τῆ δικαιοτάτη γνώμη»), Πολιτικά 1287a 25-27. Τι είναι όμως «δικαία» («δικαιοτάτη») κρίσις, ο Αριστοτέλης δεν μας το λέει. Τούτο θα προκύψει από συναφείς αναπτύξεις του στα *Ἠθικά Νικομάχεια*.

Ποιο, λοιπόν, είναι εδώ το πρόβλημα; Να το θέσουμε με όρους σύγχρονης μεθοδολογίας: Τι γίνεται όταν το πόρισμα, που προκύπτει από την υπαγωγή της ελάχιστονης στη μείζονα πρόταση του νομικού συλλογισμού, προσκρούει στο αίσθημα της δικαιοσύνης; Τι γίνεται όταν μέσα στον «θείο» κόσμο της δικαιοσύνης προβάλλει, σαν από κρύπτη, ο «δαίμων» της αδικίας; Οι κανόνες δικαίου, προορισμένοι να ισχύσουν για ευρείες κατηγορίες πράξεων με κριτήριο το συνήθως συμβαίνον (quod plerumque fit), αγνοούν κατ' ανάγκην τις ατομικές διαφορές και επιβάλλουν όμοιες λύσεις για πολλές ανόμοιες περιπτώσεις. Έτσι όμως βιάζουν τις καταστάσεις και αδικούν. Μπροστά σε αυτή την κατάσταση η δικαιοσύνη δεν μένει άτρωτη. Βλέπουμε μπροστά μας καθαρά το αλώνι της σύγκρουσης. Γενικεύουσα δικαιοσύνη (generalisierende Gerechtigkeit) από το ένα

μέρος· εξατομικεύουσα δικαιοσύνη (individualisierende Gerechtigkeit, Einzelfall-gerechtigkeit) από το άλλο μέρος. Η γενικεύουσα δικαιοσύνη είναι παραφθορά δικαιοσύνης. Δικαιοσύνη ουσιαστική είναι μόνον η εξατομικεύουσα. Αυτό είναι το πρόβλημα που απασχόλησε τον Αριστοτέλη: Πώς από την κορυφή να κατέβει στη βάση της κλίμακας; Πώς από τη γενική δικαιοσύνη να φθάσει στη δικαιοσύνη της περιπτώσεως; Ο νόμος είναι κατ' ανάγκην γενικός και, λόγω ακριβώς της γενικότητάς του, «περί ἐνίων οὐχ οἶον τε ὀρθῶς εἰπεῖν» (Ηθ. Νικ., 1137b 13). Επομένως, είναι από τη φύση του ατελής και σε πολλές περιπτώσεις άδικος. Πώς μπορεί ο νόμος από το ένα μέρος να είναι γενικός και από το άλλο η λύση που δίνει για κάθε θέμα να είναι δίκαιη; Ο Αριστοτέλης επισήμανε την αντινομία αυτή και για να την επιλύσει πρότεινε μια νέα μέθοδο, στην οποία έδωσε ένα όνομα, που ως terminus technicus δεν υπήρχε πριν από αυτόν: ἐπιείκεια, ἐπιεικὲς δίκαιον. Οσάκις ο νόμος παρουσιάζει «ἐλλείμματα» (δηλαδή «κενά», εκούσια ή ακούσια· Αριστοτέλης, *Ρητορική* 1374a 29 κ.ε.) πρέπει να επανορθώνεται, έτσι ώστε η λύση που θα προκύπτει να είναι σύμφωνη όχι με τον γενικό ορισμό του νόμου αλλά με την ιδέα της δικαιοσύνης. Αυτή τη διόρθωση καλείται να επιχειρήσει ο δικαστής, ο οποίος –λειτουργώντας ως νομοθέτης– θα σκεφθεί όπως θα σκεφτόταν ο ίδιος ο νομοθέτης αν ήταν εκεί παρών και νομοθετούσε εν γνώσει των ατομικών και ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της περιπτώσεως (Ηθ. Νικ., 1137b 22-24: «ὁ κἂν ὁ νομοθέτης αὐτὸς ἂν εἶπεν ἐκεῖ παρών, καὶ εἰ ἦδει, ἐνομοθέτησεν ἄν»). Αυτή είναι η λεγόμενη επιεικὴς κρίση. Υποθέτουμε ότι με βάση αυτή την επιεικὴς κρίση ο δικαστής θα σχηματίσει τη μείζονα πρόταση του τελικού νομικού συλλογισμού. Η ελάσσων πρόταση θα περιλάβει τα ατομικά χαρακτηριστικά της περιπτώσεως και την κρίση περί υπαγωγῆς. Και το συμπέρασμα θα διατυπώνει το πόρισμα (θετικό ή αρνητικό) που θα προκύπτει από την υπαγωγή. Η λήψις υπ' ὄψιν των ατομικών χαρακτηριστικών είναι ακριβώς το κύριο γνώρισμα της επιεικούς κρίσεως.

Το επιεικὲς μπορεί να είναι αντίθετο προς τον γενικό ορισμό του νόμου, αλλά δεν είναι αντίθετο προς το δίκαιο αυτό καθ' εαυτό (το θετικό δίκαιο). Το επιεικὲς είναι δίκαιο, αλλά είναι το καλύτερο για την περίσταση δίκαιο (Ηθ. Νικ., 1137b 10-11 «ταὐτὸν ἄρα δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς, καὶ ἀμφοῖν σπουδαίον ὄντων κρεῖττον τὸ ἐπιεικὲς»). Το επιεικὲς ανήκει λογικῶς στο ίδιο γένος με τον νόμο, μόνον που κατά τις περιστάσεις αποτελεί βελτίωση του νόμου· είναι «οὐ τὸ κατὰ νόμον [...], ἀλλὰ ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου» (Ηθ. Νικ., 1137b 11-12). Το επιεικὲς δίκαιο είναι άγραφο δίκαιο, όμως όχι εθμικό αλλά –ως καλύτερο («βέλτιον») του νομίμου– φυσικό δίκαιο.

Ο Αριστοτέλης δεν ορίζει ειδικότερα την έννοια του «ἐπιεικοῦς». Κατά την προσφιλή του μέθοδο περιγράφει απλῶς το επιεικὲς με παραδείγματα που αντλεί από την απειρία των καθ' ἕκαστον περιπτώσεων μέσα από τη δικαστηριακή

πρακτική. Ίδού κάποια, από αυτά που αναφέρει στη «Ρητορική»:

α) Επιεικές είναι οι άδικες πράξεις να μην κρίνονται όλες με το ίδιο μέτρο-τα «*άμαρτήματα*» (= αστοχήματα) το ίδιο αυστηρά όσο τα «*άδικήματα*», τα «*άτυχήματα*» όσο τα «*άμαρτήματα*». *Άτυχήματα* είναι όσα συμβαίνουν χωρίς πρόθεση (δόλο) και κατά τρόπο απρόβλεπτο. *Άμαρτήματα* είναι όσα γίνονται χωρίς πρόθεση (δόλο) αλλά κατά τρόπο προβλέσιμο (άρα από αμέλεια). *Άδικήματα* είναι όσα προβλέπονται και εκτελούνται από πρόθεση (δόλο).-*Ρητορική* 1374b 4-9.

β) Επιεικές είναι να δείχνει κανείς κατανόηση για τις ανθρώπινες αδυναμίες.-*Ρητορική* 1374b 10.

γ) Επιεικές είναι το να μην αποβλέπει κανείς στον νόμο αλλά στον σκοπό του νομοθέτη («*τὸ μὴ πρὸς τὸν νόμον ἀλλὰ πρὸς τὸν νομοθέτην [...] σκοπεῖν*»), το να μην αποβλέπει κανείς στο γράμμα αλλά στο πνεῦμα του νόμου («*τὸ μὴ πρὸς τὸν λόγον ἀλλὰ πρὸς τὴν διάνοιαν τοῦ νομοθέτου σκοπεῖν*»), το να μην αποβλέπει κανείς στην πράξη αλλά στην πρόθεση («*καὶ μὴ πρὸς τὴν πράξιν ἀλλὰ πρὸς τὴν προαίρεσιν*».-*Ρητορική* 1374b 10-14).

δ) Επιεικές είναι να μην κρίνει ο δικαστής από προσκομιδής (μεμονωμένα και αποσπασματικά) αλλά εν συνόλω, λαμβάνοντας υπ' όψιν την όλη συμπεριφορά του δράστη, κατά το παρόν αλλά και το παρελθόν.-*Ρητορική* 1374b 13-15.

ε) Επιεικές είναι ακόμη το να προτιμά κανείς τη διαιτησία από το δικαστήριο-διότι ο διαιτητής έχει προ οφθαλμών την επιείκεια, ενώ ο δικαστής τον γραπτό νόμο. Και γι' αυτό ακριβώς επινοήθηκε η διαιτησία, για να εφαρμόζεται η επιείκεια (*Ρητορική* 1374b 19-21).

Ο κατάλογος των παραδειγμάτων είναι και παραμένει μέχρι σήμερα ανοικτός. Ο τύπος του επιεικούς έχει έναν σταθερό πυρήνα αλλά όχι ένα σταθερό περίγραμμα· είναι ανοικτός και υπάρχει για να ανταγωνίζεται το δίκαιο του νόμου, για να νικά και να νικιέται, αέναα. Να αγωνίζεται και να αγωνιά να βρει λύση στην τραγική αντινομία μεταξύ δικαίου και δικαιοσύνης, να αγκομαχά να φθάσει στο νοητό ορόσημο, εκεί όπου δίκαιο και δικαιοσύνη σχεδόν ταυτίζονται.